

Recenze

Karel Kazbunda: Jaroslav Goll a Josef Pekař ve víru války světové

Praha, Karolinum 2000, 220 s.

Systematický zájem badatelů o díla z pozůstalosti Karla Kazbundy přináší v posledních letech historikům moderních dějin jedno příjemné překvapení za druhým. Po Otázce česko-německé se nám nyní dostává do rukou čtvrtý díl *Stolice dějin*, jejíž vydání se ujal jeden z nejzasvěcenějších historiků tohoto období, Martin Kučera. Editor byl tentokrát v mimořádně obtížné situaci, neboť manuskript, nacházející se v Archivu Národního muzea, není ani zdaleka hotovým dílem. Pokud editor z původního titulu čtvrtého dílu *Stolice dějin* na české univerzitě, zvaného *Stolice dějin ve víru války světové (1914-1918)* učinil podtitul, a do popředí postavil ordináře Golla i Pekaře, lépe vystihl skutečný obsah díla. Ani to však možná plně nenapravuje syrovost tematického rozvržení rukopisu. Oprávněně Martin Kučera při nástinu geneze díla poukazuje na to, že knihu je třeba vidět nejen v kontextu předchozích dílů *Stolice dějin*, nýbrž také (možná ovšem hlavně) v souvislosti s Kazbundovou touhou vypsát v několika monografiích soumrak léta habsburské říše. Prvním krokem na této cestě byla *Otázka česko-německá*; recenzovaná práce do určité míry vznikala, zdá se, jako kompromis mezi oběma badatelskými záměry. Proto tedy trpí skladba knihy ve srovnání s jinými Kazbundovými pracemi zřetelnou nevyvážeností. V kapitolách, věnovaných období do listopadu 1916, úmrtí Františka Josefa I., ustupují oba hlavní protagonisté, Goll i Pekař, líčení "víru války" poněkud do pozadí. Například první kapitola je vlastně novou variací na téma, které kdysi uchopila již Milada Paulová: boj místodržitele Thuna s Nejvyšším armádním velitelstvím (AOK); nepřiliš organickým tematickým vybočením je i detailní pozornost, kterou Kazbunda věnoval vstupu Itálie do války. I v dalších pasážích se zájem o Gollovy a Pekařovy politické aktivity a širší, pramenně neuvěřitelně fundovaná freska osudů Předlitavska za války přelévá z jednoho akcentu do druhého. Zájemců o politické dějiny, jejichž obraz vyvstává před čtenářem zejména díky Kazbundově explikaci pramenu úřední povahy, kterých byl důvěrným znalcem, přináší kniha řadu nových, neznámých poznatků a podnětů; jejich přínosnost a užitečnost ocení i ten nejzanícenější zastánce progresivních metodologických výbojů. Mezi nejzajímavější témata, která Kazbunda kromě osudu Gollových a Pekařových (druhé jmenované méně systematicky) rozplétá, patří vládní politika vůči českým zemím, utváření poměru česko-německého, nebo například, z konkrétnějších problémů, politické ambice Arnošta hraběte Sylvy-Tarouccy. Náročnou práci nad rukopisem zvládl editor velmi dobře. Musel řadu věcí nejen dohledávat, ověřovat a doplňovat, ale přímo také "rekonstruovat", což se na několika místech týká nejen vět, nýbrž i celých odstavců. Aby všechny zvláštnosti od původní předlohy odlišil, přistoupil editor k systému dvojích poznámek: 467 autorským a 385 vlastním, kde na mnoha místech Kazbundovy soudy zpřesňuje či usměrňuje a také doplňuje o alespoň nejzákladnější literaturu. Ani tento systém není ovšem bez drobné slabiny: u mnoha úředních dokumentů Kučera neupozorňuje na jejich dostupnost a aktuální uložení. Jinak ovšem odvedl Martin Kučera jistě namáhavý kus záslužné práce, ku prospěchu věci bylo i to, že se nakonec rozhodl Kazbundův rukopis stylisticky upravit a uhladit do moderní podoby. Pouze abych dostal úkolu recenzenta beze zbytku, a užil tedy i kritického pera, upozorňuji například, že *Forderungen der Deutschen Österreichs zur Neuordnung nach dem Kriege* nevyšly v roce 1915, nýbrž o rok později, či že František Thun-Hohenstein nebyl knížetem od roku 1910, nýbrž od 1911. Kniha je opatřena jmenným rejstříkem, není však z pochopitelných důvodů vybavena bibliografií. Kazbundův Goll a Pekař ve víru války je závažným edičním počinem, z něhož budou historikové trvale čerpat. Kazbunda tu dokonale předvedl svoji odbornou erudici. V kratičkém, memoárově laděném úvodu, jenž podle mého soudu patří k nejcennějším pasážím knihy, navíc historikou o tom, která po atentátu na arcivévodu Františka Ferdinanda požádal Pekař studenty, aby povstáním vyjádřili smutek nad smrtí královského prince českého, ještě jednou osvědčil, že byl skutečným "Panem historikem": vlastně jen v několika větách totiž dokázal vystihnout podstatnou část problémového jádra vlastní práce: nové souvislosti, do kterých se podivuhodně a horoucí české státoprávníctví obou profesorů válkou dostalo.

Ivan Šedivý

Gary Cohen: Němci v Praze 1861-1914

Praha, Karolinum 2000, 316 s.

Ačkoliv byla tato kniha vydána v americkém Princetonu již před dvaceti lety, přesto si zaslouží nejvyšší pozornost. Dodnes totiž představuje jedinou práci, jež se nevěnuje výhradně politickým vztahům mezi Čechy a Němci v 19. a 20. století. V centru jejího zájmu naopak stojí vnitřní život německého etnika. Je svým způsobem příznačné, že ji nenapsal ani český, ani německý historik. Na obou stranách je totiž veškeré nacionální soužití vnímáno jako konfliktní,

přičemž kvůli odlišným životním zkušenostem jedna část historiků akcentuje především nacistickou okupaci, zatímco část druhá připojení sudetských oblastí k Československu po první světové válce nebo poválečný odsun. V českém i německém prostředí totiž nad historiografií dominuje kolektivní paměť (ve skutečnosti téměř výhradně subjektivní). Jedinou cestu, jak nacionální předpojatost překonat, patrně představuje mladá generace historiků, kteří budou česko-německé dějiny na českém a moravském teritoriu studovat sine ira et studio. Příkladem možné změny nasměrování výzkumů je nyní i česky vydaná práce Volkera Zimmermanna *Sudetští Němci v nacistickém státě 1938-1945. Politika a nálady obyvatel říšské župy sudetské*. Jakkoli i v ní hraje politika důležitou úlohu, přesto si její autor v první řadě všímá nálad sudetských Němců, různých poloh vztahu k Třetí říši a svým způsobem jejich válečného každodenního života. Zimmermann patrně nevědomky navázal právě na knihy Geryho B. Cohena, jenž si jako objekt svého historického a v řadě případů i sociologického zkoumání vybral komunitu pražských Němců z let 1861-1914. Cohen vyšel z demografických údajů a ze sčítání obyvatelstva, jež zcela jednoznačně ukazují, že z mnoha různých důvodů počet Němců v Praze klesal a že se měnila i jejich sociální a profesní skladba. S postupem občanské společnosti, vedené politickým liberalismem, pak zákonitě klesal i původně dominantní politický význam Němců v pražské samosprávě, a ve svém důsledku pak vedl k úplné ztrátě kontroly nad Prahou. Cohen se v základní rovině pokusil zachytit jejich skupinové, nacionálně podbarvené reakce na ztrátu původní pozice, hledání nové národní identity a její přerod v politicky dosti nevybíravý boj, jenž výrazně ovlivňoval i soužití Čechů a Němců obecně jak v posledních desetiletích monarchie, tak i během celé první republiky. Jedním z velkých kladů Cohenovy práce je skutečnost, že do svých úvah zařazuje nejen movité německé měšťanstvo, nýbrž i nižší vrstvy, jež byly ještě v 80. letech politicky pasivní, a tudíž i nacionálně neangažované (to samozřejmě neznamená, že by si neuvědomovaly svoji etnickou příslušnost a odlišnost). Cohenova kniha si však zaslouží naši pozornost i díky mnohokrát opakované tezi, jež staví do poněkud negativního světla českou "obrozenou" společnost. Podle autora totiž iniciátorem mohutných konfliktů konce 19. století byli čeští nacionalisté, kteří přišli již ve 40. letech s modelem politiky, jež byla vůči Němcům nesmířlivá a nacionálně agresivní. Teprve tlak z české strany podle Cohena vyvolal nové uvědomění si zvláštních skupinových zájmů, jež se ještě zdůraznily po přerození městské správy v jednoznačně pročeskou. Němci na stupňující se tlak reagovali stejným způsobem a pod vlivem české netolerance se i jejich nacionalismus stává agresivnějším. I když Cohen poněkud opomíjí zdůraznit skutečnost, že čeští nacionalové vycházeli ve svých názorech ze zkušeností německého politického "obrození" přelomu 18. a 19. století a že pravděpodobně neexistovala jiná cesta, jak si v rámci zemské i pražské správy získat odpovídající mocenské pozice, než cesta agresivního nacionálního tlaku, využívajícího demografické převahy, přesto by se většina českých historiků měla nad interpretacemi a někdy i dosti spornými tezemi zamyslet a brát je v dalších výzkumech vážně v potaz.

Martin Nodl

Lubomír Mičoch, Pavel Machonin, Milan Sojka: Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)

Praha, Karolinum 2000, 273 s.

Recenzovaná kniha je společným dílem dvou ekonomů a jednoho sociologa. Lubomír Mičoch, Milan Sojka a Pavel Machonin se na jejích stránkách nesetkávají poprvé. Spolupracovali spolu již na začátku devadesátých let na výzkumném projektu *Východní a střední Evropa 2000* (o českém scénáři tohoto projektu, který byl zpracován týmem pod vedením M. Illnera, informuje *Czech Sociological Review* 1/1994). Alternativní pohled na transformační proces, který autoři nabízejí, není konjunkturální záležitostí odrážející názorové klima poslední doby, nýbrž je něčím, co se v řadě studií a textů kontinuálně a svébytně utvářelo během celých devadesátých let. Publikace byla pod názvem *Economic and Social Changes in Czech Society after 1989 (An Alternative View)* souběžně vydána v anglické verzi, takže má šanci oslovit odbornou veřejnost i na mezinárodní úrovni.

Kniha je tvořena *Úvodem* (autorem je M. Sojka) a třemi samostatnými studiemi jednotlivých autorů. Společným tématem všech příspěvků je kritika české neoliberální strategie a nástin její transformační alternativy. I když nejde o práci vyloženě interdisciplinární, je nutné ocenit sám fakt, že k sobě zástupci ekonomie a sociologie našli cestu. Metodologické přístupy autorů sice nejsou zcela totožné, vzájemně však jsou kompatibilní a vytvářejí dohromady překvapivě soudržný celek. Autoři zpochybňují přístupy k řešení ekonomických a společenských změn, které byly po roce 1989 formulovány v teorii přechodu, vycházející z neoliberálních a neokonzervativních ekonomických, politologických a sociologických koncepcí. Uvedené teorii vytýkají normativní charakter a teleologickou povahu; konstatují, že procesy probíhající v postkomunistických společnostech jsou mnohem složitější, než neoliberální teorie předpokládá. Pro alternativní strategie založené na institucionálních reformách (ať už předpokládají jejich rychlý nebo pozvolný průběh) je rozhodující to, že institucionální změny musí být uskutečněny před liberalizací trhu, nikoli až po ní (jako v liberální strategii).

Tři části knihy představují tři hypotézy týkající se vnitřních příčin ekonomických, sociálních a politických potíží, které v polovině devadesátých let zkomplikovaly transformační procesy. První příčina je spatřována v přílišném důrazu na rychlost privatizačních procesů na úkor cílevědomé transformace institucí, tvorby dobře fungujícího právního rámce a potřebného důrazu na morální aspekty, druhá v přetrvávajícím zaostávání za civilizačními a kulturními standardy typickými pro rozvinuté evropské země, třetí v nedostatku motivací k ekonomickým a pracovním aktivitám na všech úrovních kvalifikačních struktur.

Ekonom Lubomír Mičoch, autor studie *Restrukturalizace vlastnických vztahů: institucionální pohled*, na sebe upozornil v devadesátých letech několika pracemi; z nich je možné připomenout zejména učebnici *Institucionální ekonomie* (1996)

a knihu *Zastřená vize ekonomické transformace* (1997). Praktické výsledky, které přinesl pokus o masovou a rychlou privatizaci, jsou podle Mlčocha svědectvím o tom, že prosazovaná ekonomická strategie propadla, a to kvůli podcenění role institucí. Autor zdůrazňuje, že česká společnost učinila v průběhu posledních dvou třetích generací množství zvrátů ve struktuře vlastnických vztahů a tato "děsivá vrtkavost" všech institucí, především však instituce soukromého vlastnictví, je jedním z podstatných faktorů. Otázku obnovy soukromého vlastnictví proto nebylo možné adekvátně odpovědět, nevzal-li se ohled právě na tento předchozí vývoj, zejména pak na způsob fungování ekonomiky v období reálného socialismu. Proti krátké cestě privatizace staví L. Mlčoch jako alternativu cestu dlouhou, oproti snahám o realizaci "velkých skoků" zdůrazňuje význam historického času, evoluce institucí, závislost na minulém vývoji (*path dependency*). Říká, že "pokuty za překročení přiměřené rychlosti se platí nejen na silnicích, ale také v průběhu ekonomické transformace" (s. 56). Základem dobře fungující ekonomiky je podle institucionální ekonomie *private ordering* (spontánně zdola vznikající tržní řád), jehož vývoj lze těžko uspišit nějakými dramatickými skoky.

Jedním ze stěžejních argumentů Mlčochovy kritiky ekonomické reformy je poukaz na skutečnost, že se stát sice formálně stáhl z české ekonomické scény, přesto je až dosud jeho role mnohem větší, než by se mohlo zdát a hranice mezi veřejným a soukromým je nejasná a neztvrdlá. Kapitalismus, který se u nás vyvinul, je jakýmsi druhem státního či smíšeného kapitalismu, jenž si ponechává mnohé nefunkční prvky reálného socialismu. Stát zůstává strategickým vlastníkem největších finančních institucí v zemi, které založily nejvýznamnější privatizační fondy. "Kvazisoukromé, přesto však státem ovládané banky si ponechávají své hierarchické struktury a funkce z reálného socialismu, nadále plánují, redistribuují finanční prostředky, paternalisticky ochraňují a zachraňují 'své' podniky, a to především za pomoci úvěrového a úrokového zvýhodňování a odpisu dluhů" (s. 65).

To vede ve svých důsledcích nejen k pasivní bilanci zahraničního obchodu, ale také k odkládání restrukturalizace a po řadu let i k nezvykle nízké míře nezaměstnanosti. Náklady a ztráty "privatizačních her" jsou většinou kryty zisky zprivatizovaných podniků. Prostředky, které banky nemohou získat dalším zvyšováním úrokových měr prosperujícím společností, jsou pokryty ze státního rozpočtu, tj. daňovými poplatníky - nadále tedy pokračuje socializace neúspěchů hospodaření. K dalším negativním jevům patří kolaps finanční disciplíny, který vede k obrovskému nárůstu dluhů mezi společnostmi a k přetížení obchodních soudů.

Všechny tyto jevy jsou podle Mlčocha důvodem k tomu, aby "podivná strnulost současné české ekonomiky" byla nahrazena "otevřenou a jasnou privatizační politikou". Jádrem alternativního projektu, který předkládá, spočívá v návratu k delšímu a postupnému řešení, které vyžaduje znovupřijetí určitých institucionálních prvků z minula, mezi něž patří relativně významné a nenahraditelné postavení státu a instituce korporativismu. Měl by být "zahájen proces, ve kterém by byly odhaleny struktury rekonstruovaného vlastnictví a následně uplatněny dvě proti sobě stojící strategie: zaprvé skutečná privatizace všude tam, kde je to možné, a za druhé obnovení státní kontroly nad podniky tam, kde opětovné zestátnění špatně zprivatizovaných společností představuje menší zlo než masová regionální nezaměstnanost a ztráta pohledávek vůči státu." (s. 72)

Studie Pavla Machonina *Teorie modernizace a česká zkušenost* rozvíjí a precizuje myšlenky známé z jeho předchozích publikací, zejména z knihy *Sociální transformace a modernizace* (1997). Autor se hlásí k teoriím neomodernismu a reflexivní modernizace, své argumenty prokládá četnými odkazy na takové autory, jakými jsou A. Giddens, U. Beck, S. Lash, W. Zapf, E. A. Tiryakian, P. Sztompka aj. Už z dřívějších Machoninových prací je znám jeho metodologický přístup, v němž pojem modernizace hraje roli ideálně typologické konstrukce weberovského charakteru, která umožňuje analyticky oddělit modernizační změny od jiných, tj. protikladných (kontra-modernizačních), nebo neutrálních (stagnujících modernizace) aspektů reálných společenských procesů. Za rozhodující kritérium progresu, regrese nebo stagnace modernizace chápané jako komplexní proces považuje autor pojem kvality života širokých vrstev populace.

Z uvedených teoreticko-metodologických východisek přistupuje Machonin ke zkoumání vývoje české společnosti, a to nejprve v hlubším obecném historickém pohledu (který sahá až do roku 1918), a posléze v detailnějším záběru orientovaném na změny posledních deseti let, jak se odrážely v pestré škále indikátorů, ať již se jedná o ekologii, demografii, hrubý domácí produkt, produktivitu práce a reálné mzdy, ekonomickou aktivitu, sektorovou a odvětvovou strukturu, výstavbu bytů, kriminalitu, telekomunikace, komputizaci, či výzkum, vědu a vzdělávání.

Vyhodnocením všech použitých ukazatelů autor dospívá k závěru, že způsob, jakým byly po roce 1989 realizovány v České republice institucionální a sociální změny, nebyl z hlediska svých modernizačních efektů příliš úspěšný. Většina z analyzovaných indikátorů "dovádí jistý modernizační pokrok v historickém srovnání, současně však upozorňuje, že se pozice českých zemí mezi středně vyspělými zeměmi příliš nezměnila, a když tak v posledních letech v důsledku ekonomických obtíží spíše k horšímu. Česká republika stále zaostává za moderně vyspělými společnostmi. V posledních třech až čtyřech letech se její pozice relativně zhoršila i v porovnání se Slovinskem, Maďarskem a Polskem. V řadě základních ekonomicko-civilizačních charakteristik stále ještě není porovnatelný posun od (extenzivně) industriální společnosti k postindustrialismu." (s. 207)

Mocenská elita, pod jejímž vedením v nás probíhaly po roce 1989 institucionální změny, byla, jak Machonin konstatuje, přesvědčena, že demokratizace, privatizace a jiné protřzní reformy způsobí pozitivní změny ve společnosti samy o sobě, automaticky. Přehlédla přitom význam a důležitost komplexní modernizace celého způsobu života. Uplatněná transformační strategie vedla pouze k dílčí modernizaci, nebyla však schopna nastartovat proces dohánění, který by zmenšil propast mezi českými zeměmi a západními rozvinutými zeměmi. Za rozhodující autor v této souvislosti považuje, aby teoretický koncept modernizace aplikovaný na proces transformace České republiky měl "značně komplexní charakter", neboť "aplikace jiného typu přístupu může vést pouze k částečným a jednostranným pokusům o modernizaci, zejména pak k dysfunkčním dopadům historicky neodpovídajících snah o zavádění přeměn typických pro nižší fáze

modernizace, k používání barbarských prostředků k zavádění částečných, zdánlivě modernizačních kroků jakož i ke zneužívání modernizačních kroků k dosahování barbarských cílů." (s. 202)

Třetí z autorů, Milan Sojka, se ve své studii *Deset let transformace po česku: transformace, nerovnost a integrace* pokouší analyzovat hlavní faktory, které vedly ke špatným výsledkům české neoliberální transformační strategie. Autor, který se hlásí k metodě kritického realismu v postkeynesiánské interpretaci, říká, že Československo, a především české země měly ve srovnání s ostatními ekonomikami sovětského typu v roce 1989 relativně výhodnou startovní pozici, a to díky makroekonomické stabilitě, nízkému zahraničnímu zadlužení, přijatelné životní úrovni a dlouhé tradici průmyslového kapitalistického rozvoje před druhou světovou válkou. Ne náhodou proto po listopadu 1989 převažovalo očekávání rychlé a úspěšné transformace jak doma, tak i v zahraničí. Až do období let 1995-1996 se mohlo zdát, že v řadě ohledů se tato očekávání již naplnila a že zbývající problémy budou řešitelné na základě přijaté transformační strategie. "Od roku 1997 je však již zcela zřejmé, že česká transformační strategie vede do slepé uličky a že musí být zásadně korigována." (s. 221)

Sojka ve své práci formuluje hypotézu, podle níž je neúspěch české transformační strategie výsledkem zvláštní kombinace tří činitelů (s. 222): (1) Neadekvátního teoretického rámce, který byl přijat za základ české transformační strategie a jenž vytvořil ideologicky podmíněnou averzi k aktivní úloze státu v ekonomice a k jakémukoli typu aktivní industriální a strukturální politiky. (2) Neadekvátních českých inovací (metoda kupónové privatizace), které spolu s nevyhovujícím legislativním rámcem daly vzniknout prostředí, které je vhodné "pro spekulativní a kořistnické chování spojené s rozsáhlým přerozdělováním aktiv". (3) Neadekvátního právního a institucionálního rámce, který se pojí s velmi nedokonalým vynucováním práva.

Autor ukazuje, jak se česká neoliberální transformační strategie negativně odráží v restrukturalizaci bývalých velkých podniků, ve struktuře českého vývozu a ve vývoji rozdělování výsledků (z hlediska meritokratického ideálu). Upozorňuje na nedostatečné vytváření odpovídajících motivačních struktur (česká transformace opomenula problém cílevědomého budování institucí, jež by vytvářely motivace k produktivnímu chování - práci, podnikání, investování). Konstatuje, že "po deseti letech cílevědomého budování kapitalismu v českých zemích jsme dospěli k velmi podivnému typu kapitalistické společnosti, v níž práva soukromého vlastnictví nejsou v některých významných ohledech zaručena." Částečně díky neadekvátním zákonům a absenci právní úpravy v některých oblastech, částečně také z důvodu nedostatečného vynucování zákonů (s. 229). Podobně jako Machonin, dospívá i Sojka k závěru, že cestu ze slepé uličky by měla představovat "komplexní modernizační transformační strategie", orientovaná na vyšší úrovni technického rozvoje a na reintegraci české ekonomiky do ekonomiky světové (s. 270).

Kniha, kterou společně L. Mlčoch, P. Machonin a M. Sojka publikovali, jasně dokládá, že spolupráce sociologů a ekonomů je podnětná, přínosná a žádoucí. Ačkoliv se autoři hlásí k odlišným východiskům (institucionální ekonomie, reflexivní modernizace, kritický realismus v postkeynesovské interpretaci), přesto lze jejich názory převést na určitého společného jmenovatele, za kterého lze podle mého soudu považovat nejen výraz "alternativa", ale i pojem "kritická teorie". Domnívám se, že knihu *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989* (zejména její sociologickou část) lze číst mj. i jako "českou variantu" kritické teorie. Jediné, co lze považovat z koncepčního hlediska za diskusní, je otázka, proč byl Machoninův sociologický příspěvek zařazen (nepříliš organicky) mezi dvě ekonomické studie; domnívám se, že právě jeho práce by uzavírala publikaci lépe než text Sojkův. Se závěry, které jsou v knize obsaženy, nebudou zcela pochopitelně někteří čtenáři souhlasit (stoupenci neoliberálních a neokonzervativních názorů zcela jistě ne), ale ať tak či onak, je určitě dobré, že kniha byla vydána v české i anglické verzi. Alternativní představy, které přináší, by rozhodně neměly zapadnout a zůstat bez odezvy.

Jiří Šubrt

Havránková, Marie - Toman, Jindřich: *Quadrilog* (Bohumil Havránek, Zdenka Havránková - Roman Jakobson, Svatava Pírková-Jakobsonová. *Vzájemná korespondence 1930-1978*)

Praha, Karolinum 2001, brož., 132 s., 1. vyd.

DOPISOVÁNÍ STRUKTURNÍCH LINGVISTŮ

Paní Marie Havránková, snacha profesora Bohuslava Havránka a pracovnice Ústavu pro českou literaturu Akademie věd ČR, a pan prof. Jindřich Tůma, působící v USA, vydali v nakladatelství Karolinum knížku, či spíše soubor volně ložených listů, na něž se ten "artefakt", to jest skládanka, která se za knihu vydává, při druhém třetím otevření rozbíjí. Došla-li naše xindlizace už i v polygrafii tak daleko, že nesvážeme dohromady svazček o sto třiceti stránkách, aby vydržel aspoň první přečtení, přiznejme to, a nakladačství knih ať hledá náhradní řešení. Vím o jednom knížka nechť se opatří gumičkou od zavařeniny nebo něčím podobným, a s tím ať se hned prodává.

Ale jděme k věci. Knížka byla nazvána *Quadrilog* a obsahuje, co se zachovalo z dopisování zmíněného bohemisty a slavisty Bohuslava Havránka a Romana Jakobsona, jakož i jejich manželék, Havránkovy Zdenky a Jakobsonovy druhé choti Svatavy Pírkové. Než se pustíme do vlastního meditování o této knížce, dopřejme si další dobromyslnou jedovatost: Havránek by se nad názvem *Quadrilog* dost durdil. Studoval klasickou filologii a jeho tatínek, pokud vím, jako klasický filolog působil na středních školách. Oba věděli, že slovo *dialog* se skládá z řeckého *dia* (tj. přibližně "mezi") a *logos* (tj. přibližně "slovo, řeč"); ono *dia* tu nemá nic společného s latinským *di-* (tj. "dva"). Můžu dosvědčit, jak Havránka v 60. letech minulého století popudil novotvar "trialogu" a jak mě přiměl, abych o tom napsal někam sloupek a tohle je malá pomsta za to, že nerudností vůči "trialogu" zapomněl na svou a Jakobsonovu zásadu z roku 1932, kdy proti puristům z časopisu *Naše řeč* vehementně a bojovně prosazovali zásady, že při jazykovém posuzování není hlavním soudcem

historie, etymologie atd., nýbrž úzus (i když se přičí jazykové minulosti, pravidelnosti atd.). Tedy podívejme se, co se tu "kvadrilogue" a jaké to má hlubší souvislosti.

Především je dobré si uvědomit, že jméno Havránek není už dnes asi obecně známé ani v krajích průměrného českého vzdělanstva. Všichni se sice učili z Havránkovy a Jedličkovy České (případně Stručné) mluvnice, ale jméno Havránek je natolik běžné, že si mnozí souvislost obou souběžností spoluautorství mluvnice a této korespondence asi ani neuvedou. A co je horší: ti někteří, kdo vědí hned, o koho jde, o něm asi četli naposledy v pamětech Václava Černého, kde se Havránkovi nedostalo žádných poct, právě naopak. Byl jsem překvapeným svědkem toho, jak byl Havránek připomenut v tzv. medailonu při zasedání Učené společnosti České republiky.

Členové léto společnosti jsou přední vědci této země, většinou přírodovědci, matematici, lékaři (tak je tato společnost ustrojena), tedy svými obory Havránkovi vzdálení ale jsou letití, a tedy pamětníci. Tyto medailony se přednášejí pravidelně o různých osobnostech předchůdců, probíhá to decentně, mile a harmonicky; předchůdci jsou téměř vždy "geniální" nebo aspoň "skoro geniální", zároveň "výborní učitelé" a většinou i "zdatní organizátoři" vědeckého života, jsou vzory všech lidských ctností a mívají i drobné lidské zvláštnůstky, které milý obraz dokreslují. Dramatické diskuse se o nich skoro nikdy nekonají (vzpomínám si na jednu výjimku, totiž na reakci publika na medailon o akademiku Šormovi, prezidentu Akademie po Nejedlém v 60. letech). Avšak Havránek, byl-li vzpomínán mimo svůj obor a mimo okruh lidí, kteří ho znali a měli s ním něco lidsky a pracovně společného těch ubývá, se jeví jako problematický až kontroverzní. To ukázala následná debata v zmíněné společnosti dost vzrušeně.

S Jakobsonem je to trochu jinak. Je asi dnes u nás trochu populárnější než Havránek. Způsobil to mj. velký výbor z jeho díla (*Poetická funkce*), který vyšel v roce 1995 zásluhou Miroslava Červenky. Rovněž se poměrně dobře vědělo, že Jakobson byl československým komunistickým režimem po r. 1948 opakovaně napadán a diskreditován, někdy až jako kontrarevolucionář a protisovětský agent, popřípadě špión. Vědělo se, že na tom obviňování měl lví podíl "bdíc" nad českými humanitními vědami Ladislav Štoll a že si na první fázi tohoto protijakobsonovského tažení přiložili polínko i někteří tehdy mladí lingvisté a filologové (kteří pak se po léta za to káli). Zde se tedy dovídáme prohlášení Jakobsonovo: "*za celých svých osm amerických let jsem nikdy ani slovo tisku neprohlásoval a mimo vědecké přednášky a pojednání jsem neprováděl žádnou veřejnou činnost*" (8. 4. 1949) to znamená, že se zdržel veřejného komentáře i k únorovému převratu 1948. Co připomínal, byly jeho akce a projevy ve prospěch československého odboje za války.

V korespondenci jsou dvě mezery druhá světová válka a pak léta 1949 až 1956, i to je výmluvné. V tónu i vzájemném lidském pochopení jsou však mezi těmi obdobími, kdy si psát mohli, významné rozdíly. Z celé zachované korespondence se line na čtenáře duch levicové intelektuální obce první republiky s jejími úspěchy a výkony i s jejími slabostmi a hříchy. Byla to doba kavárenských schůzek, kde se řešily zásadní věci vývoje vědy a kultury, doba, kdy univerzitní vědci žili v těsné symbióze s umělci, a zároveň doba organizování a zápasů.

To, že Pražský lingvistický kroužek a jeho představitelé nejen dodnes zůstali v živé paměti doma v odborných kruzích, ale že se jejich dílo stalo tak výtečným vývozním artiklem po druhé světové válce, je výsledek nejen vnitřní hodnoty a podnětnosti tohoto díla, ale i onoho ducha pospolitosti a průraznosti díla mnoha jejich předchůdců a současníků v humanitních oborech zmizela z paměti, bohužel, téměř úplně: co říkají dnes i studentům příslušných oborů jména Pastnek, Polívka, Hujer, Smetánka, ba i Zubatý, a dále Jílek, Trávníček (který se od Kroužku konjunkturálně odklonil) atd. Je v tom i kus jakéhosi mementa pro nejmladší vědeckou generaci, báje o prutech Svatoplukových je zřejmě věčně platná. Dost poučný je osud Mukařovského ten si svými poúnorovými ideovými kotrmelci vysloužil Jakobsonovy glosy o "banalitách a senilitách", o "banálním sociologismu" ale mezinárodní vědeckou reputaci, jakožto člen Pražského lingvistického kroužku, si uchoval.

Korespondence pozměňuje i dosavadní veřejně platný obraz Jakobsonovy úlohy, jeho postavení a jeho vnitřního prožívání událostí. Panuje u nás mínění, že Jakobson, v Americe žijící mimo jakýkoli bezprostřední kontakt s poúnorovým režimem, a tedy i neposkvřený stykem s ním, byl jakýsi král. suverén, vládce lingvistiky a zvláště amerického vědeckého světa. Poválečná korespondence s Havránkem poodhaluje cípek skutečnosti poněkud jiné, složitější. Jakobsonova americká léta byla i strastiplná, a vyvolávala v něm i závany zoufalství, uraženosti a poníženosti. Je asi pravda, že přechod na Harvard z něho udělal hlavu americké slavistiky ale co je Americe slavistika (pokud ji nelze využít jako orientačního zdroje pro veřejné, politické účely?). Jakobson byl vykořeněn ze své pravé vlasti, tou byla země *Moudrosti starých Čechů* (za kteroužto knížku sklidil tvrdou kritiku už za války v Americe a později, v 90. letech, i doma). Zdůraznil, že zůstal československým občanem, toužil se po válce vrátit na profesorskou stolicí do Brna a byl zraňován tím, že zde není chápán, oceňován a hlavně podporován. Chtěl vytvořit americkou bohemistiku na columbijské univerzitě, a cítil, že lidé doma nechápou význam tohoto aktu. Hlásil se sebevědomě i o české tituly a hodnosti ("*míníte jednou někde zvolit autora Základů českého verše, anebo se Vám to nezamlouvá?*" 1946) to bylo v době, kdy se Havránek stával a stal suverénním vládcem české lingvistiky a získával pozice, které mu skýtaly do té doby v Československu nevídané možnosti ("*jsem i akadem. referentem /tedy vedoucím ředitelem/ Ústavu jazyka českého*" 1947; třebaže nominálním ředitelem Ústavu byl až do založení Čs. akademie věd v r. 1952 dr. Alois Ziskal, původně středoškolský profesor, spolupracující s Havránkem v 30. letech na nových, "strukturalistických" gymnaziálních učebnicích češtiny).

Pro pochopení doby vůbec, české lingvistiky a filologie, pražského funkčního strukturalismu a obou účastníků tohoto dopisování přináší knížka *Quadrilog* mnoho poučného, nabádavého a i lidsky zajímavého, musí se však (jak to u korespondencí ostatně bývá často) umět číst i z narázek a za to, co je řečeno výslovně, naplno. Existuje ještě jeden korespondenční soubor, byl v pokročilém stadiu přípravy už před listopadem 1989, pod pracovním názvem *Adresát Bohuslav Havránek*; obsahuje jednostrannou korespondenci Havránkem přijatou (protějšky, kde byl autorem, se vesměs nedochovaly), a tento soubor by přinesl pro vykreslení vzniku, vývoje a poúnorového rozmetání velké vědecké školy,

pro pochopení jejího patosu, lesku i slávy, ale i bídy a selhávání, další radostné i bolestné údaje (zvláště v dopisech Mathesiusových, Mukařovského atd.). Ukázalo by se, že spiritus agens a motor celého tohoto duchovního pohybu byl právě Havránek, a to zase v dobrém i méně dobrém smyslu. Paní Marie Havránková by se o vydání tohoto svazku měla postarat co nejdříve; sklídí obecné uznání a dík.

Právě vydaná korespondence podněcuje však i k některým dalším úvahám širší platnosti. V hromadných sdělovacích prostředcích se opakovaně objevují úvahy a výzvy k vnitřní sebeočistě společnosti tím, že se nějak vyrovná se svou (špatnou) minulostí. Nejčastěji to snad bývá v souvislosti s tématem česko-německých vztahů a odsunu Němců z českého pohraničí po r. 1945; jsou lidé, v Lidových novinách i jinde, kteří si z toho udělali živnost a skutečné, perspektivní spolupráci, jež by vyrovnala staleté asymetrie tohoto vztahu, čím dál víc škodí. Naposledy pronikla tato tematika do prezidentského projevu ve Vladislavském sále 28. října 2001.

Jiným námětem těchto úvah a výzev směřujících k vnitřní sebeočistě je podíl levicového, popřípadě prokomunistického, respektive prosovětského myšlení české inteligence ve 20. století (s oblibou se zdůrazňují výsledky voleb v roce 1946, z nichž se vyvozuje jakási slabší rezistence české společnosti, nebo přímo její politická nebo mravní defektnost). Zde tedy máme personalizovanou ukázkou těchto postojů, a to nejen v osobě Havránkové, ale i Jakobsonové. Je škoda, že Havránkova polemika s publicistou J. F. Kolářem z roku 1967 tedy ještě před pražským jarem byla otištěna až zde. Má sice záměr apologetický, ale nemáme důvod ji v něčem pokládat jen za text účelový. A zvláště se to týká pasáží, kde se mluví o meziválečném Brnu a Masarykově univerzitě. Všechno svědčí o tom, že tento postoj brněnské univerzitní inteligence byl v její značné části zakořeněn historicky a že ho vydatně přizívoval jak sociální propad z konce 20. let, tak a to hlavně otevřené, nemaskované smrtelné nebezpečí nacistické (to se dnes může jevit v jiném světle, píše-li se v novinách MFD 28. 8. 2001, že jsme byli "vychovávaní", že němečtí vojáci byli za druhé světové války naši nepřátelé; jak je vidět, každá doba si vytváří své iluzivní stereotypy a jejich prizmatem pak nahlíží a soudí stereotypy a iluze staré, jsouc odsouzena, aby s novým časovým odstupem byla sama jednou odsuzována). Je jasné, že inteligence první republiky byla zčásti do této pozice vmanévrována a že výsledek druhé světové války tyto postoje zdánlivě oprávnil a ještě prohloubil. Postup deziluze byl pak u čestných a opravdových jedinců stupňovitý, a rezidua starých iluzí leckdy zůstala někdy navždy. Bylo by užitečné pokusit se alespoň na okamžik uniknout z dobové determinovanosti a postřehnout, třeba mžikovitě, iluze naše, dnešní.

Něco jiného je, jak se lidé dané doby chovali v konkrétních situacích, zvláště pokud šlo o mezilidské vztahy. Už zde bylo řečeno, že Pražský lingvistický kroužek se dovedl prosazovat houževnatě, sebevědomě a až autokraticky. Jakožto součást "*vědecké pokrokové obce*" (Havránek 1946), "*vědecké avantgardy východní i západní*" (Jakobson 1957) nahlíželi na své obory někdy jako na agonální pole, kde se útočí, taktizuje a obsazují pozice ("Horálka budu mít v Praze", Havránek 1945; "*udržení dobytých pozic*", Havránek 1946; "*pozice pro nás tak důležitá*", Havránek 1947; "*Ústav pro jazyk český držím pro své žáky*", Havránek 1947; "*opravdové spolubojovnictví proti veškerému zpátečnictví ve vědě a kultuře*", Jakobson 1966; "*Praha nemá brněnskou soudržnost*", Havránek 1968).

Důležité přitom je, koho pokládali za své protivníky a jak vůči nim jednali. Jakobson to měl jednodušší žil ve svobodném světě volných kroků a rozhodnutí; opravdu zásadně potíral jen André Mazona, a to nejen pro jeho názor na pravost *Slova o pluku Igorově* (zde se Jakobson projevoval jako ideologizovaný staroruský vlastenec), ale i pro jeho akce proti pražské škole (proti níž totiž "*štvál v tisku i v zákulisí*", Jakobson 1948). Havránkova pozice byla složitější. V roce 1946 je pro něj příslušníkem reakce V. Šmilauer a A. Pražák je "*nevyhraněný*"; v roce 1947 jsou V. Šmilauer a F. Jílek-Oberpfalzer odpůrci, před jejichž vlivem je třeba chránit Ústav pro jazyk český; v roce 1968 stojí "*na druhém pólu*" konzervativci V. Černý a J. B. Čapek oba prý s rysy antisemitismu. Je dvojznačné, co míní Havránek "*reakční*" Šmilauerovou. Důležité je to pro to, abychom mohli zaujmout v této věci stanovisko odpovědné, kardinálně důležité. Pojmenování *reakce/reakční* bylo v poválečných letech míněno především politicky, a po únoru 1948 mohlo mít následky velmi těžké, až ničivé. Je však příznačné, že když po únoru 1948 Havránek dosáhl zenitu vlivu a moci, zůstali Šmilauer i Jílek-Oberpfalzer na filozofické fakultě a pěstovali vědu, jakož i pedagogicky působili s omezeními snesitelnými (Šmilauer si musel dlouho počkat s publikací známé *Nauky o českém jazyku*). *Reakční* tedy zřejmě bylo vědecké, lingvistické stanovisko Šmilauerovo; ten si vůči strukturalismu držel uvážlivou, kritickou distanci. Havránek se dočkal toho, že jak Šmilauerovo učení syntaktické, tak jeho práce onomastické se dočkaly uznání mezinárodního, a byla mu i postupně v lecčems přiznávána zasloužená priorita.

Že v roce 1968 Havránek spojil do "*konzervativního*" hnízda dva takové antipody, jako byli V. Černý a J. B. Čapek, je velké a kuriózní překvapení této knihy. Ukazuje se, jak neprozíravá ideologizace zmohla Havránkou někdy i ve věku pozdním. Kauza J. B. Čapek se však odehrávala víc v rámci názorů. Zůstává tu tedy kauza V. Černého, zachycena však nikoli Havránkem, nýbrž jeho protivníkem a odpůrcem Černým. Je známo, že Černého Paměti nešetří hyperbolami, efekty, krajními stanovisky. V tomto případě však se zdá, že Černý v podstatě sledoval realitu. Na jaře roku 1968, kdy Havránek zápolil s "*konzervativcem*" Černým (který se podle Havránkova přidával k "*štollovským*" antistrukturalistům [!]), obrátil se Havránek na plénum Ústavu pro jazyk český s žádostí, aby se ho zastalo ve věci odchodu V. Černého z filozofické fakulty po únoru 1948. Havránek, do konce roku 1964 ředitel tohoto ústavu, a v roce 1968 stále ještě jeho přední pracovník, měl všechny sympatie tohoto pléna, navíc na jeho straně stály veřejné i soukromé a individuální intervence, které připomínaly Havránkovy mravní i humánní zásluhy (F. V. Mareš, P. Adamec, J. Vachek, J. Voráč ad.). Tři mladší pracovníci Ústavu však po Havránkovi žádali, aby se k obvinění Černého jednoznačně vyjádřil, a je-li to možné, je popřel. Havránek se však vyjádřil vyhýbavě a diplomaticky (to uměl opravdu brilantně), a výsledkem bylo, že pracovníci Ústavu celý případ nekomentovali což se Havránkou hluboce dotklo.³ Zdá se tedy, že mezi ději a postavami, které tato knížečka zmiňuje, kauza Černý opravdu nebyla čistá. Budeme se s tím muset vyrovnat každý po svém, protože nic

jiného nemůžeme. Havránkovi samému se jeho zvyklosti provozované ve volné společnosti prvorepublikánské vymstily ve společnosti totalitárně absolutistické. Doplatil na to do jisté míry sám. Ale jeho dílo zůstalo.

Avšak tyto úvahy by neměly zůstat nedořečené. V české inteligenci, zvláště mladé a humanistické, vše a bublá neklid: jak to, že nic pořádného nevědí o období poúnorovém a pak hlavně posrpnovém. Často jsou to náznaky, útržky, polopravdy, ale jsou. V oboru historiografie je to pnutí nejsilnější a nejzřetelnější; poslední sjezd českých historiků v Hradci Králové to vyjevil velmi naléhavě, a to nejen ústně, ale i v tiscích.

V oborech Havránkových a Jakobsonových to **na veřejnosti** tak pociťováno není. Ale to neznamená, že to tu ve vzduchu nevisí. Z toho, co už bylo řečeno, je jasné, že jde o úkol neobyčejně složitý. Nepodařilo se ty problémy řešit ani v obecných, mravních rovinách, ani v technických metodách, jak by se mělo konkrétně postupovat. Nezdá se, že bychom byli schopni ony palčivé otázky přijatelně objasnit.

Na druhé straně by bylo ne-li sebevražedné, tedy aspoň sebeničivé hodit vše za hlavu a dělat mrtvého brouka. Předvedu to na drobných případech z mého, zdánlivě tak neideologizovaného, oboru.

Je třeba sledovat vše závažnější, co překračuje neetickou rovinu oboru a má dimenzi etickou. Nejméně tvrdé je to, co lze zařadit do žertovné kategorie "úpičské" mělo by se registrovat, kdo, kolik, jak a proč úpěl. Omezilo by to snad frekvenci. Najdeme tyto projevy vesměs v okrajových publikacích, v oslavných člancích, ale i v čelných periodikách (alespoň jeden za všechny; *Za profesorem Karlem Horálkem*, in: *Slovo a slovesnost* 54, 1993, č. 2, s. 156 157).

Jiné jsou závažnější, podle nich se totiž budou jednou psát dějiny vůdčích osobností, vědních odvětví, institucí a celých oborů, a eo ipso i duchovního proudění a atmosféry dané doby.

Klasickou ukázkou toho žánru ve velkém je vzpomínkový článek opět ve *Slovu a slovesnosti* (*K úloze časopisu Slovo a slovesnost ve vývoji české kvantitativní lingvistiky*; in: *Slovo a slovesnost* 60, 1999, č. 2, s. 81 87). Pamětník nestačí žasnout, co všechno nevěděl a co se dnes dovídá, jsou tu veletoce úpění a zároveň obvinění.

Na to však stačí právě toto upozornění to poslouží, aby se jednou, až se budou psát dějiny oboru, autoři zaměřili na kritiku a ověření pramenů. Ale to nejpovážlivější je, že z této základní memoárové stati zmizelo kardinální dílo oboru (zpracovávaného za vedoucí účasti hlavního oborového normalizátora), a co ještě hůř, že **paralelně** (!) odsud zmizela jména dvou žen, jejichž dílo bylo po roce 1970 rozmetáno, zneváženo a uvedeno v nic. První jméno zní Eleonora Slavičková (byla i bibliografkou oboru kvantitativní lingvistika), ta druhá se jmenovala JITKA ŠTINDLOVÁ (zemř. 26. 11. 1989). Pro zachování památky té druhé z nich, jejích vědeckých výkonů i optimismu a víry v nejtěžší době jsem vlastně toto napsal.

ALEXANDR STICH